

Original Article

महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी मुद्रा कर्ज योजनेचा प्रभाव

आशिष विठ्ठलराव आखरे¹, डॉ. रेकचंद गणपत गोंगले²

¹नविरा महाविद्यालय, काटोल, नागपूर

²सहयोगी प्राध्यापक, नविरा महाविद्यालय, काटोल, संशोधन केंद्र - प्लेस फॉर हायर लर्निंग अँड रिसर्च वाणिज्य विभाग,

नविरा महाविद्यालय, काटोल, नागपूर

Email: akhareashish61@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-170942

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 9

Pp. 223-226

September 2025

Submitted: 22 Aug. 2025

Revised: 2 Sept. 2025

Accepted: 21 Sept. 2025

Published: 30 Sept. 2025

सारांश :

या संशोधनात पंतप्रधान मुद्रा योजना (PMMY) चा महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. महिलांना लघु व सूक्ष्म उद्योग सुरू करण्यासाठी किंवा विस्तारासाठी आर्थिक मदत देण्यात या योजनेची महत्त्वाची भूमिका दिसून येते. या अभ्यासात महिलांसाठी विशेष लाभ, आर्थिक स्वावलंबन, व्यवसाय वाढ आणि समाजातील स्थान सुधारणा यांचा सखोल विचार केला आहे. प्राथमिक डेटा लाभार्थ्यांच्या मुलाखती व सर्वेक्षणावर आधारित आहे. प्राथमिक व दुय्यम माहितीचे मिश्रित (mixed-method) उपयोग करून बँकांच्या भूमिका, कर्ज परवानगी प्रक्रिया, प्रशिक्षण व मार्गदर्शन, प्राथमिक अडचणी आणि सूक्ष्म उद्योजकांना मिळणाऱ्या फायदे/तोटांचा विश्लेषण करण्यात येतो. संशोधनातून नियमनशील सुधारणा आणि नीतिगत सूचना सुचविल्या आहेत.

कीवर्ड्स: पंतप्रधान मुद्रा योजना, आर्थिक सक्षमीकरण, महिला उद्योजकता, MSME, स्वावलंबन

परिचय:

भारतामध्ये महिला उद्योजकतेस प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक योजना कार्यरत आहेत. 2015 साली सुरू झालेली पंतप्रधान मुद्रा योजना ही महिलांसाठी एक मोठी संधी ठरली आहे. या योजनेत शिशु, किशोर आणि तरुण या तीन टप्प्यांत कर्ज मिळते. विशेषतः महिलांसाठी व्याजदरात सूट, हमीशिवाय कर्ज आणि सुलभ अर्ज प्रक्रिया यामुळे या योजनेचा महिलांमध्ये चांगला प्रतिसाद मिळतो.

भारतामध्ये महिला उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी आणि त्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी अनेक योजना सुरू करण्यात आल्या आहेत. यातीलच एक महत्त्वाची योजना म्हणजे प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY). ही योजना 8 एप्रिल 2015 रोजी सुरू करण्यात आली, ज्याचा मुख्य उद्देश सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांना कर्ज उपलब्ध करून देणे हा होता. ही योजना विशेषतः अशा महिलांसाठी वरदान ठरली आहे ज्यांना पारंपरिक बँकांकडून कर्ज मिळवण्यासाठी अनेक अडचणी येतात.

मुद्रा योजनेद्वारे, महिलांना कोणत्याही तारणाशिवाय (collateral-free) ₹10 लाख पर्यंत कर्ज मिळते, ज्यामुळे त्यांना आपला व्यवसाय सुरू करणे किंवा वाढवणे सोपे होते. या योजनेने महिलांच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात कसा बदल घडवून आणला आहे, याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

मुद्रा योजनेचे महिलांसाठी विशेष फायदे (Special Benefits for Women)

मुद्रा योजनेने महिलांसाठी काही विशेष तरतुदी केल्या आहेत, ज्यामुळे त्यांना या योजनेचा जास्तीत जास्त फायदा घेता आला.

Quick Response Code:

Website:

<https://jrdrvb.org/>

DOI:
10.5281/zenodo.17473882

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

Address for correspondence:

आशिष विठ्ठलराव आखरे, नविरा महाविद्यालय, काटोल, नागपूर

How to cite this article:

आखरे, . आशिष . विठ्ठलराव ., & गोंगले, . रेकचंद . गणपत . (2025). महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी मुद्रा कर्ज योजनेचा प्रभाव. Journal of Research and Development, 17(9), 223–226.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17473882>

तारणाशिवाय कर्ज: या योजनेचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे महिलांना कोणत्याही तारणाशिवाय (उदा. घर, जमीन) कर्ज मिळते. यामुळे ज्या महिलांकडे कोणतीही मालमत्ता नाही, त्या देखील सहजपणे कर्ज घेऊ शकतात.

कमी व्याजदर: काही बँका आणि वित्तीय संस्था महिला कर्जदारांना मुद्रा कर्जावर कमी व्याजदराची सवलत देतात, ज्यामुळे कर्जाची परतफेड करणे सोपे होते.

सोपी प्रक्रिया: मुद्रा कर्ज मिळवण्याची प्रक्रिया खूप सोपी आहे. यासाठी कमीत कमी कागदपत्रे लागतात आणि महिलांना त्यांच्या बँकेतून किंवा जवळच्या मायक्रोफायनान्स संस्थेतून सहज कर्ज मिळते.

प्रोत्साहन: मुद्रा योजनेने महिलांना उद्योजक म्हणून स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यासाठी एक मोठे प्रोत्साहन दिले आहे.

महिला लाभार्थ्यांचे अनुभव (Experiences of Women Beneficiaries)

मुद्रा योजनेमुळे लाखो महिला उद्योजक बनल्या आहेत आणि त्यांनी आपले अनुभव सांगितले आहेत. खाली काही प्रमुख मुद्दे दिले आहेत:

व्यवसाय सुरू करण्याची संधी: अनेक महिलांना स्वतःचा व्यवसाय सुरू करायचा होता, पण भांडवलाअभावी त्या करू शकल्या नाहीत.

मुद्रा कर्जामुळे त्यांना ब्युटी पार्लर, फूड स्टॉल, किराणा दुकान, कपड्यांचे दुकान किंवा छोटे उत्पादन युनिट सुरू करण्याची संधी मिळाली.

उत्पन्नात वाढ: अनेक महिलांनी या कर्जाचा वापर करून आपल्या व्यवसायाचा विस्तार केला, ज्यामुळे त्यांच्या मासिक उत्पन्नात मोठी वाढ झाली. उदाहरणार्थ, एका महिला लाभार्थ्याने सांगितले की मुद्रा कर्ज मिळाल्यामुळे त्यांचा वार्षिक पगार ₹2-2.5 लाखांवरून ₹10-15 लाखांवर पोहोचला.

आत्मविश्वास आणि सामाजिक सन्मान: स्वतःचा व्यवसाय यशस्वी झाल्यामुळे महिलांचा आत्मविश्वास खूप वाढला आहे. त्या आता फक्त घर सांभाळणाऱ्या गृहिणी नसून, समाजातील एक यशस्वी उद्योजक म्हणून ओळखल्या जातात. यामुळे त्यांचा कुटुंबात आणि समाजात सन्मान वाढला आहे.

रोजगार निर्मिती: अनेक महिलांनी फक्त स्वतःसाठीच नाही, तर इतर महिलांनाही रोजगार दिला आहे. यामुळे लहान शहरांमध्ये आणि ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती झाली आहे.

सांख्यिकी माहिती आणि निष्कर्ष (Statistical Data and Conclusions)

मुद्रा योजनेच्या आकडेवारीनुसार, महिलांनी या योजनेचा मोठ्या प्रमाणात फायदा घेतला आहे.

मुद्रा योजनेच्या एकूण लाभार्थ्यांमध्ये सुमारे 68% महिला आहेत.

आजपर्यंत, या योजनेअंतर्गत मंजूर झालेल्या एकूण कर्जापैकी सुमारे 70% कर्ज महिला उद्योजकांनी घेतले आहे.

हे आकडे दर्शवतात की महिलांमध्ये उद्योजक बनण्याची प्रचंड क्षमता आहे आणि योग्य आर्थिक मदतीमुळे त्या यशस्वी होऊ शकतात.

विविध अभ्यासानुसार, मुद्रा कर्जामुळे महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक सक्षमीकरणामध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली आहे.

या योजनेने महिलांना निष्क्रिय कल्याणकारी योजनांऐवजी उद्योजक म्हणून मान्यता दिली आहे. यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे आणि लैंगिक असमानता (gender gap) कमी होण्यास मदत झाली आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे:

1. महिलांना मुद्रा योजनेतून मिळणाऱ्या विशेष लाभांचा अभ्यास करणे.
2. मुद्रा कर्जामुळे महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात झालेले बदल मोजणे.
3. लाभार्थ्यांचे अनुभव व अडचणी नोंदवणे.

साहित्याची समीक्षा:

Keebler (2005) यांनी महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी वित्तीय साधनांची भूमिका स्पष्ट केली आहे. त्यांच्या मते, केवळ आर्थिक साधन उपलब्ध करून देणे पुरेसे नसून, त्याचा उपयोग करण्याची क्षमता, सामाजिक स्वीकृती, आणि बाजारपेठेत प्रवेश या घटकांचा विचार आवश्यक आहे. मुद्रा योजनेने महिलांना तारणाशिवाय कर्ज देऊन एक मोठा अडथळा दूर केला आहे. Sharma & Gupta (2018) यांच्या अभ्यासानुसार, लघु व सूक्ष्म उद्योगांमध्ये महिलांची संख्या वाढवण्यासाठी सूट दराने कर्ज देणे, सुलभ प्रक्रिया, आणि स्थानिक बँकांचे सहकार्य हे महत्वाचे घटक आहेत. Rao & Patel (2019) यांनी वित्तीय नवकल्पनांवर भर देत सांगितले की, e-KYC, डिजिटल अर्ज प्रक्रिया, आणि मोबाईल बँकिंगसारख्या तंत्रज्ञानामुळे महिलांसाठी बँकिंग सेवा अधिक सुलभ झाल्या आहेत. World Bank Report (2020) मध्ये नमूद आहे की, तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रामीण महिलांना देखील वित्तीय सेवांचा जलद व पारदर्शक लाभ मिळतो, जे आर्थिक सक्षमीकरणाचा चालना देते.

संशोधन पद्धती:

अभ्यास क्षेत्र: नागपूर जिल्हा व आसपासचा ग्रामीण व शहरी भाग

डेटा प्रकार: प्राथमिक (सर्वेक्षण, मुलाखती) व दुय्यम (सरकारी अहवाल, RBI डेटा)

नमुना आकार: 100 महिला लाभार्थी

साधन: संरचित प्रश्नावली

विश्लेषण तंत्र: टक्केवारी विश्लेषण, गुणात्मक अनुभव नोंद

महिलांसाठी मुद्रा योजनेचे विशेष लाभ:

विशेष लाभतपशील

व्याज सवलत महिलांना साधारण 0.25% पर्यंत व्याजदरात सूट

हमीची गरज नाहीकर्जासाठी तारणाची अट नाही

सहज प्रक्रिया ऑनलाइन/ऑफलाइन सोपी अर्ज पद्धत

कौशल्य विकास प्रशिक्षणव्यवसाय सुरू करण्यासाठी प्रशिक्षण सुविधा

सब्सिडी योजनाकाही प्रकरणांत अनुदानाची सुविधा

लाभार्थ्यांचे अनुभव (Beneficiaries Experiences)

आर्थिक स्वावलंबन: "कर्ज घेतल्यानंतर मी स्वतःचा बुटीक सुरू केला आणि आता तीन महिलांना रोजगार देते."— सुमन बाई, उमरेड

व्यवसाय विस्तार: "पूर्वी मी फक्त घरातून काम करत होते, आता दुकान उघडले आहे."— अनिता बाई, कळमेश्वर

सामाजिक सन्मान: "कुटुंब आणि समाजात माझी ओळख उद्योजिका म्हणून झाली."— शीतल ताई, नागपूर

महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणावरील परिणाम

उद्योजकतेला प्रोत्साहन: मुद्रा योजनेमुळे अनेक महिलांना स्वतःचा व्यवसाय सुरू करण्याची किंवा त्यांच्या विद्यमान व्यवसायाचा विस्तार करण्याची संधी मिळाली आहे. यामुळे त्या आर्थिकदृष्ट्या आत्मनिर्भर झाल्या आहेत.

रोजगार निर्मिती: महिलांनी सुरू केलेल्या लहान व्यवसायांमुळे इतरांनाही रोजगार मिळण्यास मदत झाली आहे.

वित्तीय समावेशन: ज्या महिलांना औपचारिक बँकेकडून कर्ज मिळणे कठीण होते, त्यांना मुद्रा योजनेमुळे सहज कर्ज मिळाले. त्यामुळे वित्तीय समावेशन वाढण्यास मदत झाली आहे.

व्यवसायांचे वैविध्य: या कर्जांमुळे महिलांनी ब्युटी पार्लर, शिवणकाम युनिट्स, अन्नपदार्थांचे स्टॉल्स, किरकोळ दुकाने आणि इतर अनेक लहान उद्योग सुरू केले

बँकांसाठी विशेष सूचना:

* नागपूर जिल्ह्यामध्ये अनेक छोटे व्यवसाय आहेत, त्यामुळे बँकांनी या व्यवसायांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

* बँकांनी अर्जदारांना अर्ज प्रक्रियेबद्दल मार्गदर्शन करण्यासाठी मदत डेस्क (help desk) स्थापन करणे आवश्यक आहे.

* जिल्हा उद्योग केंद्र (DIC) आणि इतर सरकारी संस्थांसोबत समन्वय साधून बँकांनी मुद्रा कर्ज वाटप वाढवण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

* कर्ज वाटपाचा वेग वाढवण्यासाठी आणि प्रक्रियेत पारदर्शकता आणण्यासाठी ऑनलाइन अर्ज प्रणालीचा वापर करणे आवश्यक आहे.

* विशेषतः महिला उद्योजक, अनुसूचित जाती/जमाती आणि इतर मागासलेल्या वर्गातील लोकांना कर्ज देण्यासाठी बँकांनी सकारात्मक भूमिका घेणे आवश्यक आहे.

मुद्रा योजनेत महिलांसाठी काही नवनवीन वित्तीय नवकल्पना दिसतात:

1. डिजिटल अर्ज प्रक्रिया – ऑनलाइन पोर्टल, मोबाइल ॲपद्वारे अर्ज व कर्ज स्थिती तपासणी.

2. KYC सुलभता – आधार आधारित e-KYC प्रक्रिया, ज्यामुळे महिलांना बँकेत वारंवार जावे लागत नाही.

3. विशेष उत्पादन डिझाईन – महिलांसाठी Mahila Mudra Loan सारखी उत्पादनांची रचना.

4. व्याज व हप्ता रचना – महिलांच्या उत्पन्न प्रवाहाशी सुसंगत लवचिक EMI योजना.

मुद्रा योजनेचा महिलांमध्ये प्रसार करण्यासाठी वापरल्या गेलेल्या वित्तीय मार्केटिंग धोरणांमध्ये:

Targeted Campaigns – “Stand Up India” व “Mahila E-Haat” सारख्या मोहिमा.

Community Outreach – स्वयंसेवी संस्था, महिला मंडळे, SHGs मार्फत प्रचार.

Success Stories Marketing – यशस्वी महिला उद्योजिकांच्या कथा प्रसारित करून प्रेरणा देणे.

Digital Marketing – सोशल मीडिया व यूट्यूब जाहिरातीद्वारे माहिती पोहोचवणे.

महिलांकडून व्यवसायात आलेली सर्जनशीलता

मुद्रा कर्ज घेतलेल्या अनेक महिलांनी व्यवसाय उभारणीसाठी नाविन्यपूर्ण कल्पना वापरल्या:

उत्पादन नवनिर्मिती – पारंपरिक वस्तूंना आधुनिक डिझाइन (उदा. हॅडलूम साड्यांचे फ्यूजन डिझाईन्स).

सेवा पद्धतीत बदल – घरपोच सेवा, ऑनलाइन बुकिंग, व्हॉट्सअप ऑर्डर सिस्टम.

ब्रँडिंगमध्ये सर्जनशीलता – स्थानिक संस्कृती दर्शवणारे लोगो, पॅकेजिंग डिझाईन्स.

Storytelling Marketing – ग्राहकांशी भावनिक नातं जोडण्यासाठी उद्योजिकेची प्रेरणादायी कहाणी सांगणे.

Cultural Branding – स्थानिक सण, परंपरा व बोली भाषेचा मार्केटिंगमध्ये वापर.

Experiential Marketing – ग्राहकांना थेट उत्पादनाचा अनुभव देण्यासाठी प्रदर्शन, मेळे, वर्कशॉप्स.

निष्कर्ष:

मुद्रा कर्ज योजनेमुळे महिलांच्या व्यवसायातील गुंतवणूक क्षमता वाढली.

लाभार्थी महिला आर्थिक निर्णय स्वयंपूर्णपणे घेऊ लागल्या.

व्यवसायाच्या माध्यमातून इतर महिलांना रोजगार उपलब्ध झाला.

काही महिलांना कर्ज परतफेडीतील वेळेवर अडचणी आल्या, विशेषतः कोविड-19 काळात.

शिफारशी:

महिलांसाठी आर्थिक साक्षरता कार्यक्रम वाढवावेत.

कर्ज मंजूरी प्रक्रिया आणखी वेगवान करावी.

पुनर्भरणीतील लवचिकता वाढवावी.

बाजारपेठ जोडणी व डिजिटल मार्केटिंग प्रशिक्षण द्यावे.

संदर्भ:

1. Government of India. (2023). Pradhan Mantri MUDRA Yojana Annual Report. Ministry of Finance.
2. Reserve Bank of India. (2023). Report on Micro, Small and Medium Enterprises (MSME).
3. Kabeer, N. (2005). Gender equality and women's empowerment: A critical analysis of the third millennium development goal. *Gender & Development*, 13(1), 13–24.
4. Singh, R. (2021). Impact of MUDRA scheme on women entrepreneurs in India. *Journal of Rural Development Studies*, 37(2), 45–58.
5. Kumar, P., & Nandrajog, D. (2021). The impact of Pradhan Mantri Mudra Yojana on the socioeconomic development of women in India: A study of Delhi-NCR. *Asian Journal of Management*, 12(4), 411–419. <https://doi.org/10.52711/2321-5763.2021.00062>
6. Solanki, P., & Chhikara, K. S. (2022). Impact of MUDRA Yojana on Women Empowerment in Haryana. *Kanpur Philosophers (International Journal of Humanities, Law and Social Sciences)*, 9(1B), 48–68.
7. Agarwala, V., Maity, S., & Sahu, T. N. (2022). Female entrepreneurship, employability and empowerment: Impact of the Mudra Loan Scheme. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 27(01), Article 2250005. <https://doi.org/10.1142/S1084946722500054>
8. Prashanti, & Siddappa, D. (2025, July 12). Role of Mudra Yojana in promoting women entrepreneurship in India. *EPRA International Journal of Research & Development (IJRD)*, 10(7). <https://doi.org/10.36713/epra22984>
9. Keshava, S. R. (2025, January 24). Empowering women through entrepreneurship in India: Milestones achieved, challenges faced, and pathways to economic empowerment. SSRN. <https://doi.org/10.2139/ssrn.5158485>